

Qayıpnazarova Ulbanu – magistr

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

«AQ DÁRYA» ROMANÍNDÁ QOLLANÍLGÁN FRAZEOLOGIZMLER

Gilt so'zler: *K.Sutltanov, "Aq dárya" romanı, frazeologizmler, paremiologiyalıq birlikler, obraz, xarakter.*

Anotatsiya: Maqalada Karamatdin Sultanovtıń «Aqdárya» romanındaǵı frazeologizmler analiz qılınǵan, jazıwshınıń obraz, syujet hám xarakterdi ashıp beriwde frazeologizmlerden paydalanıw óneri misallar arqalı tákrarlap ótilgen.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В РОМАНЕ «АК ДАРЬЯ».

Ключевые слова: *К. Сутланов, роман «Акдарья», фразеологизмы, паремииологические единицы, образ, характер.*

Резюме: В статье анализируются фразеологизмы из романа Караматдина Султанова «Акдарья». Также на примерах подчеркивается умение писателя использовать фразеологизмы для раскрытия образа, сюжета и характера.

PHRASEOLOGISMS USED IN THE NOVEL "AQ DÁRYA".

Key words: *K. Sutltanov, "Aq Darya" novel, phraseology, paremiological units, image, character.*

Summary: The article analyzes phraseologys from the novel "Aqdarya" by Karamatdin Sultanov. Also, the writer's ability to use phraseologys to reveal the image, plot and character is highlighted through examples.

Frazeologizmler hár qanday tildin baylıǵınan, kórkemliginen derek beretuǵın birlikler esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmin arnawlı izertlew – tilimizdin baylıǵın, onıń kórkemligin ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge júdá bay bolıp, frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgeshelikleri iye bolıp keledi. Sonıń menen birge, frazeologizmler ózleriniń ańlatatuǵın mánileri boyınsha da bir qansha sıpatlı ayırıqshalıqlarǵa iye, sonlıqtan frazeologizmler mánilik jaqtan da bir neshe toparlarǵa bólip qaraladı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında ózgeshe tábiyatı menen salmaqlı orın iyeleytuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri astarlı mánilerde, kórkemlik, awıspalı mániliklik, obrazlılıq sıpatqa iye qaraqalpaq ádebiyatınıń talantlı wákili K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde úlken sheberlik penen paydalanıladı. Jazıwshı frazeologizmlerdi óz ornı menen zárúr jerinde paydalanıw arqalı óz shıǵarmasınıń tiline tásirlik beredi. Onı xalıq tiline únles, tásirli, ápiwayı jáne obrazlı etip qollanadı, bunda tildin kommunikativlik xızmeti menen birge estetikalıq xızmeti de ámelge asadı. Jazıwshı óz shıǵarmasınıń tili menen oqıwshıǵa tek xabarlap ǵana qoymastan tásir etedi.

K.Sultanovtıń biz tallayjaq bolǵan «Aqdárya» shıǵarmasınıń tilin úyrenip qaraǵanda frazeologizmlerdiń mánileri jaǵınan ózgeshelenip turatuǵını, hár qıylı maqsetlerde qollanılǵanın kóriwge boladı. Biz ózimizdin izertlew jumısımızda olardıń hár biriniń qollanıwına tallaw isleymiz.

K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tili ózine tán kórkemligi, obrazlıǵı, tildin kórkemlew qurallarına baylıǵı, ulıwma xalıqqa túsinikliliǵı, ápiwayılıǵı menen ajıralıp turadı. Shıǵarmada kóplegen kórkemlew quralları, leksikalıq qurallar paydalanılǵan bolıp, olardıń bári de shıǵarma tiliniń tásirlikligin payda etiw ushın xızmet etedi, solardıń arasında roman tiliniń ótkir, kórkem hám obrazlı bolıwın támiyin etiw maqsetinde frazeologizmler ónimli qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarma tiliniń tásirli hám kórkem bolıwın júzege

keltiredi. Kórkem sóz sheberi tárepinen ayılajaq oy-pikirdi ele de tereń, tásirli etip jetkerip beredi. Bunday frazeologizmlerdi avtor óziniń romanı tilinde qaraqalpaq tilindegi leksikalıq qurallardıń biri sıpatında sheberlik penen kóplep paydalanadı. Mısalı:

Tilewmuratov balıqshılardıń qasına kelse, zavod direktorı Dáwjanov penen Tilemis *qızıl kegirdek bolıp* atır eken. (132-bet)

Endi mına xabarı *jüregine chay tartqanday*, ishi bawırı-álem-jálem. (135-bet)

Batır balıqshılarımızdıń *súyegin dalada qaldırmaymız* (135-bet)

Alamannıń ele *murtı buzılmaptı*. Teńizdiń ishi súren-shawqımğa tolı. (156-bet)

Oy *kelebinin ushın tabalmay* daǵdırıp kiyatırıp Jámiyla jolda Niyazovtı ushırastırdı. (162-bet)

Tayda tuyaq qalmaq awıldın bala-shaǵaları jaǵaǵa jıynalıp Sapardı kútip aldı. (176-bet)

Mısallardaǵı *qızıl kegirdek bolıw, júregine chay tartqanday, súyegin dalada qaldırmaw, murtı buzılmaw, keleptin ushın tappaw, tayda tuyaq qalmaq* frazeologiyalıq sóz dizbekleri quramındaǵı komponentleriniń leksikalıq mánilerinen ǵárezsiz bári jıynalıp barıp, bir máni ańlatadı. Olardıń quramındaǵı komponentler ózleriniń leksikalıq mánilerin joyp, ekinshi bir astarlı, basqa mánige ótip, tilge tásirliklik, kórkemlik ótkirlik beriw ushın xızmet etedi. Bul frazeologizmler K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde obrazlılıq jaratıw maqsetinde óz ornı menen qullanıladı.

Roman tilinde usınday frazeologizmlerdiń kóplep qullanılǵanın kóriwge boladı. Olardıń arasında múshe atamalarına, tábiyat qubılıslarına, sanlarǵa yamasa reńlerge baylanıslı frazeologizmler de kóp. Ónimli qullanılıw ózgesheligin esapqa alıp, biz shıǵarmadaǵı adam múshe atamaları menen kelgen frazeologizmlerdiń qullanılıwın qarap shıǵamız.

Qaraqalpaq tilinde adamnıń múshe atamları menen baylanıslı dóregen frazeologizmler – somatizmler oǵada kóp. Olardıń arasında til sózi menen keletuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri belgili orın tutadı. Biz tallaw jasap atırǵan shıǵarma tilinde de usı ózgeshelikti kóriwge boladı.

Mısalı:

Onıń sebebi: birinshiden – sayız oylap, kewline kelgen iske kózsiz urınatuǵın ójet minezlilikten bolsa, ekinshiden, kisiniń *tiline ergish*, óz aqlı menen sabırlı sheshiwge shorqaq kisi. (9-bet)

Jámiyla *til qatpay* sazırayıp otıra berdi. (26-bet)

Ata-anańnıń da *tilin alıwın* kerek, qulınım!... (26-bet)

– Aytıwǵa *til gúrmelmey tur*, – dep Qáliyla basın tómén salıp, tunjırap otırdı. (73-bet)

Shıǵarma tilinen keltirilgen ǵáplerde *tiline ergish, til qatpaw, tilin alıw, til gúrmelmey tur* frazeologiyalıq sóz dizbekleri ańqaw, sada, óziniń jeke pikirine iye bolmaǵan, sóylemew, úndemew, aqlın alıw, tıńlaw, qulaq salıw, ayta almaw, aytıwǵa batına almaw mánilerin bildirip, shıǵarma tilinde óz ornında sheberlik penen paydalanıladı. Bulardıń bári de til sózi menen birge kelip, basqa komponentler usı sózdiń dóregesine jámlenip bir máni ańlatıp keledi.

Somatizmlerge baylanıslı qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń kóplep ushırasatuǵının bilemiz. Olar kórkem shıǵarmalarda da, kúndelikli qarım-qatnasta da kóplep paydalanıla beredi. K.Sultanovtıń «Aqdárya» shıǵarmasınıń tilinde de awız sózi kelgen frazeologizmler ónimli jumsaladı. Mısalı:

Kempir-ǵarrılarǵa *awızınń ebi bar goy* (7-bet).

Tañ erteńine Qáliylaǵa shıǵırılǵan qosıq *awızdan-awızǵa taradı* (8-bet).

Kulaklar menen *awız jalasıp* qarsı urısqa jawızlar Moynaqtıń qalasın panalap, biraz kún sergeldeń qıldı (9-bet).

Usı sózdi *aytıp awzın jıyǵansha bolǵan joq*, esikten haplıǵıp Jámiyla kirip keldi de, kempirge qarap:

– Bizin ağamlar. Tósek salayın, – dep jıynawlı kentke asıldı (26-27-betler)

Ol bunnan soń júregi hawlıǵıp, *awzına sóz túspe*di (32-bet)

Kem-kemnen iyter órshelenip, óshpenligii ulǵayıp Qádirdin denesine *awız salıwǵa* jaqınlastı. (36-bet)

Mısallardaǵı *awzınını ebi bar goy*, *awızdan-awızǵa taraw*, *awız jalasıw*, *aytıp awzın jıyǵansha bolǵan joq*, *awzına sóz túspe*w, *awız salıw* frazeologizmleriniń bárinin de dóreliwinde awız sóziniń tiykarǵı sóz sıpatında xızmet atqarıp turǵanlıǵın túsiniw qıyın emes. Bunday birlikler shıǵarma tilinde sheber hám óz ornı menen paydalanılǵanın aytıp ótiw orınlı. Bunday birlikler tildin kórkemligin támiyin etiwshi qurallar qatarında turadı, sonlıqtan, olardı sóz sheberleri shıǵarmalarınin tilinde kóplep qollana beredi.

Hár qanday shıǵarma tiliniń leksikalıq ózgesheliklerine tallaw jasap qaraǵanda onın belgili bir bólegin frazeologizmler qurap turǵanın kóriwge boladı. Olardin arasında adamnıń múshe atamalarına qatnaslı payda bolǵan frazeologizmler úlken orın tutadı. Atap aytqanda, kóz sózine qatnaslı frazeologizmler de orınlı túrde shıǵarma tilinde paydalanıladı. Mısalı:

– Qulaqlardin bir óreski isin *óz kózim menen kórdim* – dedi Úsen degen ǵarrı awdı kóngelep otırıp. (8-bet)

Jolına qaray-qaray *kózi de sarǵaydı*, pochtaǵa qatnay-qatnay tabanı da qabardı. (18-bet)

Biraq, ol xattın aqırǵı jolına *kózin juwırtıp*, jaqtırmaǵan pishin kórsetip, Sapardin aldına tasladı. (45-bet)

Endi ol Sáliymasın izlep kóptin arasına *kóz taslaydı*. (50-bet) Jumabay shabatugin jolbarıstay, ǵazap penen Erjanǵa záhárlı *kózin qadadı*. (52-bet)

Predsedatel diywalda iliwli turǵan kartaǵa *kózi túsip* qaptalına bardı. (71-bet)

Sabırov ornınan ushıp turıp, jáne qaytadan ornına otırıp, ókpelegen baladay bultıyıp, *kóziniń qıyǵı menen* alarıp *qarap*, qaltasına qolın suǵıp, maxorka qaltasın aldı da, qolları qaltırıp shılım oradı. (73-bet)

Ustavta Artel mülkin *kózdin qarashıǵınday saqlamaǵan* adam ağza bola almaydı, – degen. (74-bet)

Berilgen mısallardaǵı *óz kózi menen kóriw*, *kózi sarǵayıw*, *kóz juwırtıw*, *kóz taslaw*, *kózin qadaw*, *kózi túsıw*, *kóziniń qıyǵı menen qaraw*, *kózdin qarashıǵınday saqlaw* birlikleri kóz sózine qatnaslı payda bolǵan frazeologizmler bolıp, adamnıń hár qıylı is-hárektelerin, halatların hám t.b. kórsetiwde xızmet etedi.

Qol sózi menen kelgen frazeologizmler de shıǵarma tiliniń leksikasında óz ornı menen paydalanıladı. Bul pikirimizdi shıǵarma tilinen alınǵan tómendegi mısallar tastıyıqlaydı. Mısalı:

Qolı epli usta ǵarrılar bar goy. (34-bet)

Bul balıqtı muzdin üstine shıǵarıw ekewimizdin *qolımızdan kelmeydi* goy. (67-bet)

Qoldan kelgenshe járdem beresiz. (69-bet)

Buni maman balıqshılar sezse de, *qoldın qısqaılıǵın* bildirgisi kelmeydi. (80-bet)

Bizin pishenimizdin tawsılǵanına da olar: «juwapker emesimiz» dep *qolımızdı qurı qaytarmas pa* eken. (86-bet)

Bir jaǵadan bas, *bir jeńnen qol shıǵarıp*, iyin tireskenlikten xalıqlar tis-tırnaǵına shekem shekem záhárlengen jawdı kókiregin jer qabıstırıp atır. (88-bet)

Urıstaǵı tirilerge *qol-kómek kórsetiw* kerek emes pe? (91-bet)

Men sorlınıń *qolınan ne kelsin*. (91-bet)

– Jawdıń jeńiliwine sep bolar ma, balam sawashtan tezirek quwısar ma, – dep *qol-qabısımdı tiygizip* júrmen. (98-bet)

Átteń, tınıshlıq waqıtta *qolıma túspedi-aw* bul xızmet... (101-bet)

Kempir-ğarrı menen bala-shağanıń halınsha islep-aq bolǵanı. *Qolǵa qaraytuǵın is...* (139-bet)

Áne, qızlar, *qolıña alǵan* iske úmitsiz qarawǵa bolmaydı, – deydi. (143-bet)

Qızıl áskerlerge sıylıq jıynaw jumısın *qolǵa al*. (156-bet)

Kórsetilgen *qolı epli* – *qanday da bir iske, nársege, jumısqa uqıplı*, qolınan kelmew – *hesh nárse isley almaw, kúshi jetpew, múmkinshiligi jetpew*, qoldan kelgenshe – *múmkinshiligi barınsha, ilajı bolǵanınsha, kúshiniń jetkeninshe*, qolı qısqa – *kúshi az, múmkinshiligi az*, qolın qurı qaytarıw – *hesh nárse bermew, soraǵan nársesin bermey jiberiw*, bir jaǵadan bas, bir jeńnen qol shıǵarıw – *hámme jámlesip, birigip, bir iske umtılw*, qol-kómek kórsetiw – *járdem beriw, kómeklesiw*, qolınan ne keliw – *hesh nárse isley almaw*, qol-qabısı tiygiziw – *járdemlesiw*, qolına túspew – *ala almaw, iyelik ete almaw, qolına tiymew*, qolǵa qaraǵan (jumıs) – *islewge tiyisli, májbúr bolǵan, islew zárúr bolǵan* (jumıs), qolǵa alıw – *baslaw* somatizmi qol sózi átirapında payda bolǵan birlikler bolıp, ózleri ańlatqan mánileri menen shıǵarma tiliniń tásiriligi, obrazlılıǵı ushın xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilindegi somatizmler menen kelgen frazeologiyalıq sóz dizbekleri arasında tańlay sózi menen keletuǵın frazeologizmlerden de K.Sultanovtıń óz shıǵarmasında únemli paydalanǵan. Mısalı:

«Kúni menen asay basıp keldi, shóllep *tańlayı kepen* shıǵar» dep ayadı ishinen. (65-bet)

– Óybey, solay ma edi? Sáliyma jolkerlenip *tańlayın qaqtı*. – Áytewir, kishe, há demey baslıq boldıń-aw? – Maǵan, kishe, «*mańlay bermegen, tańlay bergen*» – Ajardıń keńkildegen kúlsisin «gápimniń qonǵanı» dep Sáliyma jáne sózdi balalatpaqshı bolıp edi. (95-bet)

Birinshi misaldaǵı tańlayı kebiw, ekinshi misaldaǵı tańlayın qaǵıw hám mańlay bermegen tańlay bergen frazeologizmleri tańlay atamasına baylanıslı payda bolǵan frazeologizmler bolıp, olar tańlayın qaǵıw – tańlanıw, hayran qalıw, mańlay bermegen, tańlay bergen – sózge sheber, taqıwa, tańlayı kebiw – shóllew mánilerinde tásirlikti kúsheytıwde qollanılǵan sinonimler sanaladı.

Tilde bas sózi menen keletuǵın frazeologizmler de kóplep ushırasıp, olar hár qıylı mánilerdi bildirip keledi. Bas sózi menen keletuǵın frazeologizmler roman tilinde orınlı paydalanılǵan. Mısalı:

Araǵa «Toqımbet»tiń *bas kóterińki* jas úlkenlerin saldı. (25-bet)

Bası meń-zeń bolıp, kóziniń aldı túnerdi, tula boyın ıza keredi. (33-bet)

Jumabay *jeke baslı* bolǵanlıqtan ba, awıldaǵı Rawshan degen mómin qızǵa Sapardan eki jıl burın úylendi. (45-bet)

«Dúnyaǵa shıqqanda kórgen jańǵızım Jámiylanı kórip júrip óleyin, awılǵa barıp birewge *basındı qosa góy* desem, qızım aytqandı qılmaydı» deydi. (64-bet)

Birinshi misalda qollanılǵan *bas kóterińki* – sózi itibarlı, *bası meń-zeń bolıw* – ne qıların bilmew, *jeke baslı* – basqa tuwısqanları, qawenderi joq, bir ózi jasaytuǵın, *bas qosıw* – turmıs qurıw, shańaraq bolıw mánilerin bildirip keledi hám usı mánini tásirli jetkerip beriw ushın xızmet atqaratuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri bas sózi menen kelgen frazeologizmler esaplanadı.

Tilde adamnıń múshe atamalarına qatnaslı frazeologizmlerdiń oǵada kóp jáne ónimli qollanılauı kórip óttik. Olar adam músheleriniń biri qulaq sózi menen keletuǵın frazeologizmlerdi jazıwshınıń shıǵarması tilinen alınǵan tómendegi mısallarda da anıq kóriwge boladı. Mısalı:

Jáne artına qarap *qulaq saldı*. (34-bet)

Onıń menen jantasa kiyatırǵan shanadaǵı Sáliymanıń burqıp sóylegen dawısı Ajardıń *qulaǵına* shanslıwday tiyedi. (94-bet)

Gá toqtap ján-jaqqa *qulaǵın saladı*. (140-bet)

Adamlardıń ǵawırlısı, kúlissen, súrenleskeni dáslep *qulaǵına* jat bolıp tiydi, jabayıday olarǵa túksireyip qaradı, biraq, kem-kemnen onıń janı úyir tarttı ma, bul dawıs tula boyında qızıw qan oynatıp, adamlarǵa búyiri búrip sala berdi. (150-bet)

Qulaǵınıń qurshı qanar emes. (151-bet)

Tilemis onıń ǵápıne *qulaq asqan joq*. (221-bet)

Jaydıń diywalına qalshıyıp qatıp turıp, terezeden ishke *qulaǵın saldı*. (228-bet)

Bunda *qulaq salıw (qulaq túrdi)* – tıńlap otırdı; úmitlendi, dámelendi, *qulaǵına tiyiw (qulaq shalıw)* – esitti, xabardar boldı, *qulaǵınıń qurshı qanbaw* – tıńlap qumardan shıqpaw, ráhátlenbew, *qulaq aspaw* – tıńlap otırmadı, aytqanın qılmadı frazeologizmleri mánileri jaǵınan óz ornında jumsalıp, shıǵarma tiliniń tásirliǵi ushın úlken xızmet etedi. Olardıń bári de tıńlaw, esitiw yamasa tıńlaǵısı kelmew hám t.b. mánilerdi bildirse de, usı mánini ele de ótkir, ayqın jetkerip beriwi menen áhmiyetli.

Sonday-aq, shıǵarma tilinde adam múshe atamalarına baylanıslı sózler menen kelgen frazeologizmler arasında júrek sózi menen keletuǵın frazeologizmler de orınlı qollanılgan. Olar personajdıń xarakterin, sezimlerin, qásiyetlerin hám t.b. kórkemlep sıpatlawda belgili bir qural xızmetin atqaradı. Mısalı:

Tula boyı sergeksip, *júregi* quwanıshtan *sháwkildep* soqtı. (19-bet)

Júregi óz-ózine *háwlirdi*. (19-bet)

Bul suwıq xabardı esitip «álle qanday zaman boladı!» dep *júregi háwlırgen* kempir úyde Jámiyla joq waqıtta bir sawasın tawıp, aqıllasıw ushın Máteke menen Qaliylanı shaqırtıp aldı. (27-bet)

Tań atıwǵa meyil berdi. Qaytadan anıqlap barıp kórgisi keldi de, taǵı aldında tosıp turǵanday *júregi dawamadı*. *Qoyan júrekligine* ızası keldi. (36-bet)

Ashtan *júregi úzilip*, miyi meń-zeń bolǵan ol, ayıbın umıtıp, shettegi bir qara úyge ilajsızdan qayırıldı. (36-bet)

Az ǵana naniń bolsa *júrek jalǵaǵanday* berseń-o, jeńge! (103-bet)

Ólim tırnaǵınan shıǵıp, «ómir bosaǵasın endi atladıq» dep *júrekleri sháwkildep* kiyatırǵan Jumabay menen Jámiylanıń jigeri qum boldı. (121-bet)

Júregi sháwkildew – quwanıw, *júregi háwliriw* – qáweterleniw, *júregi dawamaw* – batılı barmaw, *júreksinbew*, *qoyan júrek* – qorqaq, *júregi úziliw* – ashırqaw, ash bolıw, *júrek jalǵaǵanday* – ash bolǵanda jegendey frazeologizmleriniń jasalıwında júrek sózi menen kelgen frazeologizmler tiykarǵı orında turadı hám kórsetilgen mánilerdi bildiredi. Shıǵarma tilinde júrek sózi menen kelgen frazeologizmler adamnıń hár qıylı halatların, sezimlerin sıpatlawda jazıwshı tárepinen sheberlik penen paydalanıladı.

Roman tilinde múshe atamaları menen kelgen frazeologizmlerdiń qatarında ókpe hám bawır sózleri menen keletuǵın frazeologizmler de orın alǵan. Mısalı:

1. Men... – Jámiyla bunnan sońǵı sózdi *ókpesi isip* ayta almadı. (9-bet)

2. Hár bbir awılda bir dúrkin bolıp ósken jigittiń de, qızdıń da ózine tábiya tartıp, *bawır basatuǵın* qurdası boladı (43-bet).

3. Sáliyma oy *bawırın úzip* Jumabayǵa ashıq edi (45-bet).

4. Sabırovtıń *ókpesi óship*, parǵa túskendey tula boyınan sıbaq ter aqtı (80-bet).

5. *Ókpesi awzına tıǵılıp*, demi qısadı, kózi záhárdey ashıydı (142-bet).

Keltirilgen birinshi misalda *ókpesi isiw* – tıgılıw, ekinshi misalda *bawır basıw* – úyrenisiw, úshinshi misalda *oy bawırın úziw* – qattı jaqsı kóriw, *ókpesi óshiw* – haplıgıw, *ókpesi awzına tıgılıw* – qısılıw mánilerin bildirip keledi.

Bul frazeologizmler shıǵarma tilinde avtor sózi menen qaharmanlar tilinde tildin tásirliiligin támiyinlewde sheberlik penen paydalanılǵan. .

Qaraqalpaq tilinde biz joqarıda talqılaǵan frazeologizmlerden basqa da *súyek, bet, alaqan, tırnaq, tóbe, kegirdek, ayaq, kirpik, tis* sózleri menen kelgen frazeologizmler de shıǵarmanın tilinde ónimli qollanılǵan. Oǵan tallaw islep qaraǵanımda bul frazeologizmlerdin de qollanılǵanın kóriwge boladı. Mısalı:

1. Ólimdi esitip, Qádirdin *tóbesine muz quylǵanday boldı*. (10-bet)
2. Keńsedegi adamlar dalaǵa shıǵıp, Uzaqbaevtin bir ózi qalǵan waqıtta *ayaǵın ǵaz-ǵaz basıp* Qádir ishke kirdi. (12-bet)
3. Tórebay da jańǵız balasın frontqa jiberip, qolı *qurı alaqan* qalǵan joq pa. (38-bet)
4. Tirimen degen eki eli qaǵazın kelgende Jámiylanın *súyegi sipse bolǵansha* jolında eki kózi sarǵaymas pa edi... (41-bet)
5. Sebebi, úsh jigittin ortasındaǵı jalǵız qız dep áke-sheshesi jaslayınan *betine jel tiygizbey* álpeshlep ósirdi. (46-bet)
6. Solardin *tırnaqlap jıynaǵan* sıyırı, onın izine ergen úsh-tórt baspaǵı, jeti-segiz qoy-janlıǵı Sáliymaǵa ırıs boldı. (48-bet)
7. Jámiylanın hákislengenine shamlanıp, eki *beti kógerip* Sáliyma da shabatuǵın búrkitley qomlandı. (64-bet)
8. Xojaniyazov kempir menen ǵarrının *qızıl kegirdek bolıp* aytısa ketkenin sezip, artına jalt qaradı. (70-bet)
9. Onın shırayı solıp, sabılıp kelgenine qaraǵanda, balıqtın xabarın esitip túni boyı *kirpigın ayqastırmaq* jol júrgen adamǵa usaydı. (82-bet)
10. Predsedatel álle nege batılı barmay turǵanday *tis jarıp* sóylemedi. (86-bet)
11. Kúyewim paqır, dár'yadan suwdı da ózi ákelip, *tabanımdı jılıtpaytuǵın* edi. (91-bet)

Keltirilgen misallardaǵı *tóbesine muz quylǵanday bolıw* – qattı eti túrshigip, qorqıp ketiw, *ayaǵın ǵaz-ǵaz basıw* – áste, ayaq ushınan júriw, *qurı alaqan* – qolı bos qalıw, *súyegi sipse bolıw* – kóp kútiw, *betine jel tiygizbew* – júdá erkeletiw, aytqanın buljıtpay orınlaw, *tırnaqlap jıynaw* – qattı qıyınshılıq penen, únemlep jıynaw, *beti kógeriw* – ashıwlanıw, *qızıl kegirdek bolıw* – urısıw, baqırısıw, jánjellesiw, *kirpigın ayqastırmaw* – uyqılamaw, *tis jarmaw* – aytpaw, *tabanın jılıtpaw* – bir jerden qozǵalmaw, jumsamaw frazeologizmlerinin bári de adam múshe atamalarına baylanıslı kelip shıqqan bolıp, olar shıǵarmada júdá sheberlik penen zárúrli jerinde utımlı paydalanıladı.

Usı leksikalıq birlikler menen bir qatarda frazeologiyalıq sóz dizbekleri esaplangan frazeologiyalıq birlikler ónimli qollanıladı. Frazeologiyalıq birlikler biz tallaw jasap atırǵan shıǵarma tilinde ózine tán shırayı, ótkirliǵı menen sheber qollanılǵanın misallar ayqın tastıyıqlaydı. Mısalı:

Adıraq kózlerin bejireytip, suwıq kelbet penen shaǵınıp sóylegen eki ǵarrının aytısına *qulaq saldı*. (6-bet)

Kempirdin bul sózine hesh qaysısı *til qatpadı*. (20-bet)

Jaǵ jarıstıratuǵın waqıt pa usı. (132-bet)

Al, astın qızıl aǵıs qarıp, ústin qızıl suw jawıp turǵan dár'yanın muzı *ókshesin* birinshi bolıp *kóteredi*. (178-bet)

Berilgen misallardaǵı *jaǵ jarıstırıw, ókshesin kóteriw, qulaq salıw, til qatpaw* frazeologizmleri ereǵisiw, ketiw, tuńlaw, úndemew sózlerine salıstırǵanda mánilik jaqtan

terehligi, ótkirligi, tásiriligi menen sıpatlanadı. Sonlıqtan da, sóz sheberleri bunday birliklerdi kórkemlew quralı sıpatında ózleriniń kórkem shıǵarmalarında ónimli qollanıladı. K.Sultanovtıń shıǵarması tilinde de usı frazeologizmlerdiń sheberlik penen paydalanılıp, tildi kórkemlep turǵanın mısallarıımız tastıyıqlaydı.

K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde bunday frazeologiyalıq sóz dizbekleri júdá jiyi qollanıladı. Shıǵarma tiliniń leksikalıq quramında olar belgili orın iyeleydi hám shıǵarma tiline kórkemlik, obrazlılıq qosadı.

Mısalı:

Endi *barın bazar ete bereyin*. (132-bet)

Onıń páminshe urıs baslanǵan kúnnen Tilemistıń *qabaǵı* tastay *jabilǵan* edi. (133-bet)

Joldan tabılǵanlardı tiegen mashina birazdan keyin basqa mashinalardan bólinip shıqtı da, qalaǵa qaray *jol tarttı*. (140-bet)

Qırǵa *tabanı tiygege* me, teńiz bayaǵısınan da ǵaybarlanǵanday qara tútinı shıǵıp ábeshiy kórinedi. (141-bet)

Náwbet penen kúni-túni *bas ushında* dejurnıy vrach gúzetip otır. (142-bet)

Nawqas ele *esine kirgen joq*. (143-bet)

Keltirilgen mısallardaǵı *barın bazar etiw* – bar nárseni ónimli hám ornında paydalanıw, *qabaǵı jibılıw* – ashıwlanıw, *tabanı tiyiw* – jetip barıw, *bas ushında* – qasında, *esine kiriw (keliw)* – ózine kelmew, *jol tartıw* – júriw sıyaqlı frazeologiyalıq dizbekler quramındaǵı komponentler mánilerin saqlap kelse de, óz aldına basqa máni ańlatpastan, bári birge ulıwmalıq, bir máni bildirip keledi hám olardan mánilerin qosımsha ótkirlik, tásirlik jaratıwshı reńkleri arqalı bildirip turǵanlıǵın biliwge boladı. Bunday kórkemlik qásiyetke iye bolǵanı ushın kórkem shıǵarma tilinde bul frazeologiyalıq birlikler áhmiyetli qural wazıypasın atqaradı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde frazeologizmlerdiń bir neshe mánilik túrleri paydalanılıp, olardıń arasında adam múshe atamalarına baylanıslı frazeologizmler kórkemlik, obrazlılıq jaratıw maqsetinde ónimli qollanıladı.

K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde kásiplik sózler, dialektizmler, qarapayım leksikaǵa tán birlik kóplep ushırasadı.

Qaraqalpaq prozasınıń kórnekli wákili, kórkem sóz sheberi K.Sultanov shıǵarmalarınń tili qaraqalpaq tiliniń baylıǵın, kórkemligin frazeologizmler arqalı ayqın kórsetip turadı. Bizniń bulay dewimizdiń tiykarǵı sebebi onıń prozalıq shıǵarmalarınń tilinde ana tilimizdiń leksikasında bar bolǵan hár qıylı birlikler sheberlik penen paydalanıladı. Tildiń sózlik quramınan orın alǵan leksikalıq birlikler shayıw shıǵarmalarınń tilinde estetikalıq jaqtan xızmet atqarıp keledi, onıń tiline kórkem tús beredi. Jazıwshınıń prozalıq shıǵarmalarınń tilindegi birlikler, máselen, gónergen sózler dóretpede sóz etilip atırǵan tarıyxıy dáwirdiń koloritin súwretlew ushın xızmet etip, xalıqtıń sol dáwirdegi turmısın ashıp beriwde úlken orın tutadı. Al, dialektlik sózler bolsa xalıqtıń belgili bir aymaқта jasawshı wákilleriniń sóylew tilindegi ózgeshelikti ashıp beriw, personajdıń sóylew sıpatlamasın jaratıw ushın xızmet etedi. Sinonimler sózlerdi orınsız tákirarlamaw maqsetinde jumsalǵanın atap ótiw orınlı. Demek, jazıwshınıń kórkem dóretpeleriniń tilinde paydalanılǵan basqa da birliklerdiń – antonimlerdiń, omonimlerdiń, kásiplik sózlerdiń, ózlestirme sózlerdiń, awızeki sóylew tiline tán birliklerdiń hám t.b. ózine tán atqaratuǵın xızmeti, ornı bolıp, olardıń hár birin avtor stil’lik jaqtan qullanıw menen shıǵarma tiliniń tásirli hám obrazlı bolıwın támiyin etedi.

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис, 1968, 19-20-бет.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили, лексикология, Нөкис, 1994-жыл
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, «Билим», 1994.
5. Кәраматдин Султанов. Ақдәрәя (роман). Нөкис, «Билим». 2018. 280 бет.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық IV том. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978, 348 бет.
7. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент. 1982.
8. Тажимуратова Ш. С. САНЪАТШУНОСЛИК ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШЛАШ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. – 2023.
9. Tajimuratova S. FORMATION OF STUDENTS'SKILLS OF INDEPENDENT PERFORMANCE THROUGH THE TEACHING OF ART HISTORY //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 196-203.
10. Saginbaevna T. S. FORMATION OF STUDENTS'SKILLS OF INDEPENDENT PERFORMANCE THROUGH THE TEACHING OF ART HISTORY //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 9. – С. 386-392.
11. Tajimuraova S. S. INFORMATION AND COMMUNICATIONS IN MANAGEMENT //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 509-511.